

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

APRIL
1949

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

22e JAARGANG
Nº 4

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8

NOGMAALS: DE UTRECHTSE STRAATNAMEN.

Het. Op. De klemtoon.

In aansluiting op de artikelen van de heren Raatgever en Kruitwagen in de nrs. 1 en 3 van deze jaargang mogen hier nog enkele opmerkingen volgen betreffende de Utrechtse straatnamen.

Allereerst het gebruik van: *het*. We hebben hier te maken met een „papieren” woord, dat wel geschreven wordt, maar nagenoeg altijd wordt uitgesproken als: 't (*et*). In de nieuwere tijd is onder invloed van het schriftbeeld de uitspraak: *het* sterker naar voren gekomen. Voor een goed begrip van het gebruik van: *het* ('t) bij de straatnamen moeten we eerst drie soorten 't onderscheiden:

1e: een voornaamwoord (persoonlijk of onbepaald) in zinnen als: 't Loopt in de wei (n.l. het paard). 't Regent.

Dit 't is waarschijnlijk een woord, dat als onzijdige vorm verwant is met: *hij*. De *h* is dan afgevallen in het gebruik achter het werkwoord, zoals dit ook bij *hij* gebeurt: Gaat-ie (= hij) mee? Valt 't (= het) mee?

2e: een bepalend onzijdig lidwoord in verbindingen als: 't kind, 't paard.

Dit 't is ontstaan uit het aanwijzend voornaamwoord: *dat*. Bij weinig klemtoon veranderde: *dat kind* en: *tkind*. (Vergelijk nu nog: Dat weet ik niet, naast: tweet ik niet.) De verkorte uitspraak viel dus samen met het persoonlijk voornaamwoord 't genoemd onder 1 en daardoor kon b.v. 't *kind* gemakkelijk (op papier) worden: *het kind*.

3e: een oorspronkelijk bepalend lidwoord: *de*. Dr Schönfeld wijst in zijn: „Historische grammatica van het Nederlands” op vormen als: 't IJ, 't Sloe. Oorspronkelijk was het: de IJ (= Ee = water. Vergelijk b.v. *de* Dokkumer Ee). In de uit-

spraak veranderde: Op de IJ in: Op d'IJ, en dit weer in: Op t' IJ. De verandering van *d* in *t* berust op z.g. Sandhi-werking: klanken, die in elkaars nabijheid worden gebruikt, oefenen invloed op elkaar uit. De zonder trilling der stembanden uitgesproken *p* van *op* bewerkt, dat de stemhebbende *d* van *d(e)* ook stemloos wordt.

De vorm: Op t' IJ werd opgevat als: Op 't IJ en deze vorm werd op de wijze als bij punt 2 aangegeven, verlengd tot: Op het IJ. Aldus kon het geslacht van een woord veranderen. Op dezelfde manier veranderde: de Sloe (= de goot) in: 't Sloe.

Wij moesten deze taalkundige beschouwing vooraf laten gaan om eindelijk eens tot een juist begrip van het onzijdig gebruik van verschillende Utrechtse straatnamen te komen. Ook voor de verklaring van hetzelfde verschijnsel in andere plaatsen moeten wij in de boven uiteengezette richting zoeken.

Als we ons tot Utrecht bepalen, treffen we aan: niet *het*, maar *'t*, bij de volgende benamingen: 't Singel, 't Steenweg, 't Springweg, 't Vreeburg, 't Jansdam, 't Pausdam, 't Twijnstraat. Al deze namen, op één na, komen voor in de verbinding met *op*: Op 't Singel, enz., en zullen dus op dezelfde wijze als: Op 't IJ zijn ontstaan. Alleen: 't Twijnstraat kennen we niet, voorafgegaan door *op*. Deze straat geeft helemaal moeilijkheden. Reeds in de 18e eeuw werd de naam niet begrepen en dus verward. Men vindt b.v.: „After Twijnstraet” en „achter het Weystraet. (Zie art. Jaarboekje Oud-Utrecht 1947—1948: „De Liesbosch”). De moeilijkheid wordt nog vergroot door ons: Twijnstraat. Als de oorspronkelijke naam: Twijnstraat is geweest (twij = twee = dubbel), dan kan het tegenwoordige onzijdige gebruik ontstaan zijn door de verarring van: *Twij* met *'t wey*, dat dan weer verlengd werd tot *het wey*.

Het ontstaan van de vormen met *'t* is thans in de volksmond nog na te gaan in uitdrukkingen als: op 't Stadhuisbrug, op 't Amsterdamse Straatweg, op 't Ouwe Grach(t). Of: Opte-n-ouwe-Grach! Maar dat wordt weer een ander vraagstuk).

De beschaafde uitspraak heeft hier ongeveer: *ob de*..... In wezen gebeurt dan hetzelfde: de naast elkander voorkomende klanken worden echter niet beide stemloos: *p* en *t*, maar stemhebbend: *b* en *d*.

De heer Kruitwagen merkt op, dat de Rotterdammer „ongeneerd” spreekt van: Het Groenendaal. Ook de Utrechtenaar is zo ongeneerd; deze heeft het over: 't Korte en Lange Rozendaal. We hebben hier inderdaad te maken met een oude 3e naamvalsvorm, die *den* vereiste: den Rozendale (= in het rozendal), maar het gebruik van *'t* ligt hier zeer voor de hand: *dal* is een onzijdig

woord en werd het meest gebruikt in de verbinding met 't: 't dal.

Een andere oorzaak, waardoor het gebruik van 't in plaats van *de* is bevorderd, is nog de volgende: Bij „Steenweg” b.v. denkt geen Utrechenaar meer aan: *de* weg van steen. Zelfs het begrip „weg” is zeer vervaagd. Het woord „Steenweg” is voor ons tot een klankengroep geworden, waarmee we een bepaalde straat aanduiden, zonder dat we ons de begrippen „steen” en „weg” bewust maken. Daardoor werd de remmende invloed van: *de* weg dus uitgeschakeld. Vreemdelingen evenwel lezen en zeggen de straatnamen aanvankelijk wel bewust en zullen dus spreken van: *de* Stéénweg, enz.

Dat het gebruik van 't vooral voorkomt bij oude stadsgedeelten is verklaarbaar: daar immers is de oorspronkelijke betekenis het meest vervaagd, doordat de naam bleef, maar de situatie dikwijls sterk veranderde. Het ontstaan van nieuwe 't-vormen wordt tegenwoordig sterker dan vroeger tegengehouden door het schriftbeeld: iedereen kan immers lezen en schrijven! Toch zal incidenteel gebruik ook thans nog voorkomen.

Wij herinneren in dit verband nog aan de Utrechtse gewoonte om te spreken van 't wijk. Enkele jaren geleden eerde Wijk C de pastoor van de Augustinuskerk als de vader van „dit wijk”. Ook kan men wonen in: 't Rivierenwijk of in 't Elinckwijk.

Wij hebben met deze opmerkingen willen aantonen, dat het niet juist is, zoals de Heer Raatgever doet, te spreken over de „verwaarlozing van alle geslachtsregels.” De meese taalveranderingen hebben een natuurlijke oorzaak, die echter niet altijd meer is op te sporen, zodat de verklaring moeilijk of onmogelijk wordt. Bij „verwaarlozing” krijgt men het idee (of: de idee?), dat er een zekere opzettelijkheid, althans een slordigheid, in het spel is. Ook in de algemene taal komen dezelfde veranderingen voor: naast *het* kerkhof staat: *de* hof, naast *het* ogenblik *de* blik.

Ten slotte verwijzen we nog naar het bovengenoemde artikel over: De Liesbosch. Afwisselend werd gebruikt: 't Liesbosch en: *de* Liesbosch, maar hier won toch *de*, ook al zeggen we: 't bos(ch).

Het gebruik van: *op* als voorzetsel bij straatnamen beperkt zich in Utrecht tot enkele gevallen: op de Voorstraat, op de Biltstraat, op de Breedstraat en op de Lange Nieuwstraat. Merkwaardig is in tegenstelling met het laatste: *in* de Korte Nieuwstraat. De verklaring door de heer Kruitwagen gegeven, is inderdaad aannemelijk. De Biltstraat heeft eeuwenlang een zeer open bebouwing gehad en had dus sterk het karakter van een weg. De Voorstraat lag aan één zijde open langs de landerijen van St. Jan (het Jansveld), zoals de Breedstraat zich bevond bij het open gebied van het Predikherenklooster. De Lange Nieuwstraat lag langs het onbebouwde gebied, dat in de middeleeuwen werd aangetroffen ongeveer tussen de

Paulus-abdij en de Nicolaaskerk. Dat hier dus, om het open karakter aan te duiden, het gebruik van *op* in zwang kwam en bleef, is verklaarbaar. Parallel met *op* is het gebruik van *over*. Wij lopen *door* de Potterstraat, maar *over* de Voorstraat, enz.

Wij wijzen in dit verband nog op het Utrechtse spraakgebruik, dat men kan wonen: *op* Transvaal, *op* Lombok, *op* Jaffa, *op* Oog in Al en *op* Hoograven. Hierin zal wel de herinnering voortleven, dat deze gebieden eertijds buiten de stadsmuren lagen, dus op het platteland. Nog verder af kan men wonen: *op* Huis ter Heide, *op* Soesterberg, *op* Zeist en *op* de Bilt. De hoge ligging, het niet besloten zijn tussen stadsmuren en de open bebouwing zullen hiertoe wel aanleiding hebben gegeven. Alleen gaat de hoge ligging niet *op*, als men woont: *op* Jutphaas, *op* De Meern. Zeer vreemd en tegen alle spraakgebruik in is het *op* blz. 150 van het laatste Jaarboekje te lezen, dat iemand een pettenwinkel had *in* de Steenweg. Tenzij deze natuurlijk ondergronds was!

Nu we het toch over het gebruik van voorzetsels hebben, willen we ook nog even wijzen op de oude Utrechtse gewoonte om te spreken *over*: buiten de Weerd, buiten Wittevrouwen en buiten Tolsteeg. (Buiten Catharijne is ons niet bekend).

Een derde merkwaardig verschijnsel kan men ten slotte nog aantreffen bij het gebruik van de klemtoon. De heer Raatgever vestigt de aandacht op de accenten van Hamburgerstraat en Jutphaás. Wij voegen hier aan toe: Leidsewég, Springwég, Steenwég, Herenwég, maar: Kanaálweg, Draáiweg. Voorts: de Nieuwe Grácht, Oude Grácht, Plompetorengrácht, Stadhuisbrúg, Catharijnebrúg, Smakkelaarsbrúg, maar: Willemsbrug, Mólenbrug. Dan: de Croeselaán, de Koningslaán, maar: de Dántelaan, de Rijnlaan. En verder nog: Het Ledig Erf, de Oude Kámp, het Dompléin, de Bemuurde Weérd, 't Jansdám, de Abstederdíjk, Achter St. Piéter, de Catharijnekáde, de Donkere Gaárd, de Gasthuissteég, het Hoge lánd, enz., enz.

We merken op, dat hier geen namen zijn genoemd, eindigend op -straat. Deze krijgen, voorzover wij weten, in Utrecht niet het zwaarste accent op -straat. De Amsterdammer spreekt echter wel van: de Leidsestraát.

Het betreft hier weer een algemeen taalkundig verschijnsel. Er zijn talen, die het accent gewoonlijk aan het eind van een woord leggen, b.v. de Romeinse talen. De Germaanse talen accentueren meestal aan het begin van het woord. Dit laatste is dus ook de regel voor het Nederlands. Hierop zijn echter talrijke uitzonderingen, zodat wij voor het Nederlands beter van wisselende accentuering kunnen spreken. Voor ons geval is het zaak te letten op 3 punten: het z.g. finale eenheidsaccent, het ritme en het contrast.

Het finale eenheidsaccent betreft het verschijnsel; dat wij geneigd zijn om bij woorden, die een eenheid vormen, de klemtoon aan het einde te leggen. Wij zeggen: een hóge schoól van 3 verdiepingen, maar: de Utrechtse hogeschoól. In het eerste geval vormen de woorden „hoge” en „school” geen eenheidsgroep, in het tweede wel, zodat, hier het accent achteraan ligt. Deze wijze van accentuering treffen we vooral aan in namen van plaatsen en straten, omdat deze immers dikwijls tot formule zijn geworden en niet meer begrepen worden in hun onderdelen. Zo zeggen we dus: Jutphaás, Bredá, Amsterdám, Odijk en Nieuwe Grácht, Steenwég, Stadhuisbrúg, enz.

Maar ook het ritme kan van invloed zijn. Wanneer we zouden zeggen: Hámburgerstraát, dan was er geen ritmische accentverdeling. Dit is wel het geval bij: Hambúrgerstraát. Bovendien kan de laatste uitspraak bevorderd zijn door de gedachte aan búrger.

Dat het contrast ook invloed kan hebben op verandering in het accent blijkt in de gewone taal bij: ínkoop tegenover: vérkoop, maar: verkópen. Bij straatnamen kan daardoor ook het accent verlegd worden, wanneer we zeggen: niet in de de Moreelselaán, maar in het Moreelsepárk. Niet op 't Jansvéld, maar op 't Jansdám. Op den duur kon dan dit accent, ook als er geen contrastwerking was, bewaard blijven.

Natuurlijk staan de genoemde 3 mogelijkheden niet los van elkaar: meermalen werken ze samen en steunen ze elkaar.

Niet alle vraagstukken door de heer Raatgever opgeworpen, zijn hiermee beantwoord. We hebben slechts getracht, aansluitende bij wat de heer Kruitwagen schreef, de Utrechtse verschijnselen te zien in het licht van de algemene taalverschijnselen en enkele aanwijzingen te geven voor een mogelijke oplossing. Het moge voor velen aanleiding zijn de specifiek Utrechtse eigenaardigheden op te merken en vast te leggen, voordat ze door hen die van buiten komen, door de invloed van pers en radio en de toeneming van het verkeer geheel verdwenen zijn.

W. VAN BEUSEKOM.

DE UTRECHTSE SCHILDER ROELOF WILLEMSZ. VAN CULENBORG.

In „Oud-Holland” (1948, blz. 108 v.v.) beschrijft de heer E. Pelinck, directeur van het museum De Lakenhal te Leiden, een schilderij in de onder zijn beheer staande verzameling, een portretgroep van de familie van der Does, n.m. Jan van der Does (Janus Douza), zijn vrouw en hun negen kinderen. De schrijver meent, dat het stuk kort na 1590 is ontstaan, zulks in verband met enige bijzonderheden en mededelingen betreffende de geportretteerden.

Op de lijst is een latijns gedicht geschilderd, door Douza zelf gecomponeerd, waarin hij zijn overleden dochter gedenkt en enkele verlangens kenbaar maakt en ook de schilder van het stuk noemt „Rudolphi artificii, quam bene picta manu!” Op grond van deze vermelding, werd het schilderij in de catalogi van het museum van 1875 en 1925 beschreven als gemaakt door Rudolf van Antwerpen (of Rudolf van Loesen), die in 1553 de panelen voor het Mariaaltaar in de Victorskerk te Xanten had geschilderd.

De heer Pelinck geeft over deze Rudolf thans een juistere lezing. Uit een notitie in een handschrift van Arent van Buchel, bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, is het de schrijver gebleken, dat Van Buchel het schilderij heeft gekend en het te Noordwijk had gezien. Hij wist ook door wie het geschilderd was, n.m. door „Rudolfo pictam Trajecti”. Later heeft Van Buchel, in zijn *Diarium*, méér over deze meester meegedeeld: „...obieri, Rudolphus Willelmus Culemborgensis, pictor egrerius, in exprimendis ad vivam similitudinem imaginibus excellens”. Hierdoor is komen vast te staan dat de meester Rudolf Willemszoon heette, in Utrecht werkte en hij, althans zijn familie, uit Culemborg afkomstig was. Hij moet behoord hebben tot een reeds lang te Utrecht gevestigd kunstenaarsgeslacht, want reeds in 1520—'23 zou zijn grootvader, de schilder Roelof Heinricxz, zijn na te speuren, terwijl tussen 1643—1649 een Roelof van Culemborg, mogelijk een kleinzoon, als stempelsnijder en graveur werkzaam was. Van Roelof Willemsz. weten wij, dat hij tussen 1569 en 1593 vele malen ouderman (deken) van het schildersgilde te Utrecht is geweest. Doch ook worden werken van hem in verschillende archivalia vermeld. Ten eerste in de „Excerpten uit de rekeningen der Duitsche Ridderlijke Orde, balije van Utrecht, vóór de kerkhervorming”, door Jhr. de Geer van Oudegein, waarin vermeld wordt dat „Mr. Rolof, den schilder, van mijns leren tronje in de tafelen van de lantcommanduyrs mede te schilderen, XIV gulden, XII stuvers.” Deze post is niet gedateerd, maar moet omstreeks 1592 geboekt zijn. Zij betreft waarschijnlijk het portret van Jacob Taets van Amerongen, die toen landscommandeur der Orde was. Het stuk wordt nog terzelfder plaatse bewaard als waarvoor het geschilderd was, doch is helaas dermate gerestaureerd, dat volledige beoordeling van Roelof Willems' werk niet meer mogelijk is.

Verder heeft Dr. A. Bredius indertijd een testament van 3 Juni 1641 vermeld van de Utrechtse kanunnik Jacob de Gheijn, die aan zijn neef Johan Wittenbogaert een portret vermaakte van „Mr. Roelof wesende de Heer van Brederode” en de schrijver vroeg, wie deze meester Roelof wel kon zijn. Thans weten wij met grote waarschijnlijkheid, dat hij onze Utrechtse meester Roelof Willemsz. is geweest. De heer Pelinck meent te moeten concluderen, dat het een portret van Hendrik van Brederode is geweest, die in 1568

te Vianen is overleden, doch het is hem tot heden niet gelukt dit portret terug te vinden. De schrijver acht het niet uitgesloten, dat nog enige andere portretten van zijn hand kunnen zijn, o.a. dat van Jan Hanneman en Alijt Dircksd. Gotschalk, in 1582 geschilderd, door — naar werd aangenomen — de reeds vermelde „Rudolf van Antwerpen”. En nog verder gaande, meent Pelinck ook het portret van een 23-jarige apotheker, van 1590, in het Centraal Museum, binnen de kring te moeten betrekken.

Het enige met volkomen zekerheid aan Roelof Willemsz. toe te schrijven werk, is dus tot heden de portretgroep van de familie Douza, in de Lakenhal te Leiden. Het is enigszins stijf gecomponeerd en de toen geldende „moderne” opvattingen zijn nauwelijks aanwezig, maar het is met alle accuratesse en degelijk vakmanschap verwerkt. De bijdrage van de heer Pelinck is voor onze kennis en inzicht van de Utrechtse schildersschool uit die jaren, waaruit de berichten en kunstwerken uiterst schaars zijn, zeer belangrijk. Dat Janus Douza een Utrechtse schilder voor de opdracht heeft verkozen, laat zich verklaren, door de vele relaties die zijn vrouw met Utrecht had. Zijn zoon Dirck was daar ook 3 November 1580 geboren.

Sw.

ARCHAEOLOGIE UIT DE LUCHT.

Dat fotografie uit de lucht ook aan de oudheidkunde belangrijke diensten kan bewijzen, wordt sedert eenigen tijd algemeen erkend; maar zooals met nieuwe hulpmiddelen doorgaans gebeurt, wordt ook de waarde van de luchtfotografie in dit opzicht wel eens overschat.

In het Tijdschrift van het Kon. Aardrijkskundig Genootschap, 65, 1948, blz. 624 en volgende, drukt Dr. P. J. R. Modderman enkele luchtfoto's af die voor de oudheidkunde van belang zijn. Hier interesseert ons een prachtige foto van het Huis Heemstede onder Houten; zij is door de geallieerde luchtmacht genomen in den laatsten oorlogswinter, met sneeuw en laagstaande zon. Deze omstandigheden doen ook een gering reliëf van den bodem goed uitkomen. De schrijver merkt achter Heemstede een cirkelvormig walletje op, dat hij als het spoor van een ronde sterkte herkent; „navraag ter plaatse” bevestigde dit vermoeden. — Hiermee zou Utrecht een monument rijker zijn geworden.

Evenwel kan men op de foto rondom dezen „ronden burcht” sporen zien van tuinaanleg (vijvers, paden), waarvan de „burcht” een organisch onderdeel uitmaakt; vanuit den „burcht”, die in de as van het park ligt, strekt zich achterwaarts nog een laan uit.

Klaarblijkelijk hebben wij hier te doen met sporen van de eens beroemde tuinen van Heemstede, die zich aanvankelijk ver uitstrekten, maar na 1720 werden verkleind (Tegenwoordige Staat II, blz. 387). In al zijn pracht vinden wij dezen parkaanleg in een reeks gravure's van Moucheron (R. A. Utrecht, top.atlas, 1471). De „burcht" blijkt een... vijver, de „groote kom", te zijn. — Misschien was de tweede „ronde sterkte", die de schrijver aanwijst in de weilanden ter zijde van het kasteel, en waarvan hij bij navraag ter plaatse geen enkel gegeven kon verkrijgen, als dergelijke vijver bedoeld; dan zou een nog veel grooter park geprojecteerd zijn geweest.

Luchtfoto's mogen ons opmerkzaam maken op bijzonderheden in den bodem, maar men spare ons voor dateeringen uit de lucht.

J. H. JONGKEES.

BOEKBESPREKING.

Dr. M. L. Muller: Aan de poort van het leven: herinneringen van een vrouwenarts. Met een woord vooraf van dr. M. J. E. M. Steijns en illustraties van J. W. Dulkenraad, Utrecht-Antwerpen. A. W. Bruna & Zoon. (244 blz.).

De historie van een stad wordt mede gevormd door zijn inwoners. Ongevoemde werkers, die elk op eigen terrein hun bijdrage leveren tot de groei en bloei van de stad. Maar soms treedt een figuur uit de grijsheid van de historie naar voren, hetzij omdat zijn leven en werk door anderen werd geschetst, hetzij omdat hij zelf zijn herinneringen te boek heeft gesteld.

Zulk een figuur is ook de bekende vrouwenarts dr. Muller, die in de gruwelijke jaren van de bezetting de stad, waar hij ontelbaren tot zegen is geweest, moest verlaten, om in het kamp te Barneveld de dood te vinden. Dit zijn niet alleen herinneringen aan een drukke medische practijk van een hoogstaand arts, die zijn werk met vreugde, trots en dankbaarheid verrichtte, maar er ligt tevens een stukje geschiedenis van Utrecht in vastgelegd. Niet omdat het boek tal van belangrijke historische gegevens boekstaaft, of omdat daarin opzienbare historische feiten werden gememoreerd, maar omdat het een beschrijving geeft van het leven in die stad in een bepaalde periode, met zijn gewone, kleine en op zichzelf onbelangrijke gebeurtenissen van het dagelijkse leven, die gedurende die periode de sfeer hier hebben bepaald en omdat daarin bovendien zo nu en dan eens iets wordt verteld over mensen, die soms bij name zijn genoemd, en waaronder er zijn, die tot de grote figuren in de historie van de universiteit mogen worden gerekend. Maar niet het minst ook omdat deze herinneringen een beeld geven van het werk en de persoon van de schrijver zelf, die een dier nobele figuren is, die de historie van een stad luister bijzetten, ook al zullen zij dan in de geschiedenis terugwijken voor allerlei andere op de voorgrond tredende feiten. Deze factoren wettigen een vermelding van dit boek ook in een maandblad, dat aan de geschiedenis van „Oud-Utrecht" is gewijd.